

Lietuvis, ieškantis tapatumo reikšmių

Straipsnio pavadinimą ir pačios problemos gyvybingą supratimą esu pasiskolinęs iš įžvalgios ir daugiasluoksnės poeto Sigitos Gedos kūrybos – iš žmogaus, kuriam ne vienas sociologas gali nuoširdžiai arba šiek tiek pavydžiai – tik ne abejingai! – atiduoti pirmenybę kalbant apie šiuos sociologo profesijai būtinus dalykus: skvarbią socialinių saitų ir kultūros įtrūkių nuojautą, išlavėjusią painios dabarties ir daugiareikšmės istorijos paribių savivoką, dėmesį individualioms ir visuotinai reikšmingoms detalėms, nykstamumo ir tvarumo įspūdingą sugretinimą, itin savita forma pateiktų problemų formulavimą.

Lietuvių kalba, įskaitant visas profesines tarmes, kaip rodo labai skirtingas žodžio *nacionalizmas* supratimas, kuris neretai sukelia visišką tarpusavio nesupratimą, rodos, nesiruošia priimti šio termino nei į kasdienio žmonių bendravimo erdvę, nei į socialinės srities mokslų žodyną. Ir vis dėlto jaučiamas visų mūsų polinkis į tą patį dalyką žiūrėti kaip į *neprotingąją* visuomenės veido pusę – tai esąs veržlus neigiamų emocijų padidinimas, priešiškuotę žadinančių jausmų protrūkis, pirmapradiško primityvumo, nepilietiško elgesio ir įslaptintų sąmokslų teorijų numanoma savivoka. Antras dalykas, kuris smarkiai stebina žmones, daugiau ar mažiau susipažinusius su šiuolaikiniais nacionalizmo tyrinėjimais, yra tas, kad pastarasis reiškinytis yra *neatskiriama* mūsų išgyvenamo laiko dalis. Paradoksalu?! Ir netgi pažvelgę į šiuolaikinės Europos istoriją, įsitikinsime glaudžiu ir visai neprieštaringu *pilietiško* ir *nacionalizmo* idėjų bendradarbiavimu.

Tačiau mūsų amžiaus pabaigos žmogus, kuris iš visų jėgų stengiasi suprasti Briuselio Europos vadybos logiką, yra apdairus ir galbūt jaučia kitą, daug didesnę (psichologinio pobūdžio), pavojų. Netgi atkampioje Europos vietoje aptiktas žmogus, ypač tas asmuo, kuriam nusišypso laimė patekti į įkyraus sociologo arba žurnalisto akiratį, paklusdamas normatyvinei šio žodžio vartosenai, dabar atsakytų: „Aš pats nesu nei „daugiau“, nei „mažiau“ nacionalistas, tačiau nejaugi jūs manote, kad aš *tokių* nepažįstu!“ Logika čia paprasta: tai gali būti *jis* (bet kuris *kitas*), bet nieku gyvu ne aš.

Visų mūsų pasaulio esminė prielaida, Liah Greenfeld teigimu, yra ta, kad „nacionalizmas sudaro šito pasaulio pagrindą. Norint suvokti jo reikšmingumą, tenka paaiškinti patį nacionalizmą“¹. Ir vis dėlto daugiausia nesusipratimų kyla dėl paties tiriamojo dalyko, kuris, rodos, yra visa tai, kas mus itin glaudžiai supa – kintančios reikšmės, emocijos, normos, vertybės ir pan.; kita vertus, mes bematant išsižadame šių emocijų, kai tik patenkame į visuomenės, kaip formalaus veidrodžio, regos lauką.

Istorikai, pirmoje šio šimtmečio pusėje sistemingai pradėję tirti nacionalizmą, beveik sutartinai laikė jį tam tikra dvasine būseną, žmogaus proto nuostata, kuri būdinga moderniesiems laikams². Sociologai, aštuntame šio amžiaus dešimtmetyje ryžtingai perėmę tą reikalą į savo rankas, teigė, kad nacionalizmą svarbu ištirti kaip santykį su ekonomine, socialine ir kultūros modernizacija³. Visais šiais atžvilgiais pasiekta labai svarių mokslinių rezultatų. Ir vis dėlto vėžlio žingsniais gerėja bendrasis jo *reikšmės* supratimas – tiek kasdieniame gyvenime, tiek tarp pačių mokslininkų, kurie nepaliaujamai rašo apie šitą reiškinį. Kad taip yra, rodo toks svarbus dalykas: galima nurodyti ne vieną mokslininką, kuris siekia įrodyti, kad nacionalizmas yra mūsų modernaus pasaulio susiformavimo priežastis; ir atvirkščiai, dažnai įrodinėjama, kad nacionalizmas yra ekonominės, politinės ir socialinės modernizacijos padarinys. Kyla įspūdis, kad visi tie, kurie rašo apie šitą painų dalyką, visų pirma ar bent jau vienu ir tuo pačiu metu turi parašyti ir savo emocinio prieiraišumo autobiografiją. Tai nėra sudėtinga. Didesnė bėda yra ta, kad kiekviena gyvybinga autobiografija yra ryškiai nuspalvinama romantiškomis spalvomis. Romantiškumas visada turi ir savo išvirkščiąją pusę. Aptariamuoju atveju šiuolaikinės visuomeninio žaidimo taisyklės – formalusis mūsų pačių veidas – skatina visus iracionalius „nacionalistus“ išrikiuoti *anapus* mūsų gyvenimo pasaulio.

Deja, visi mes gyvename savo pačių pasauliuose ir patikimiau įvardyti jį galbūt įstengs tik būsimos kartos. O tuo tarpu lieka tik pripažinti atliekamų tyrimų mokslinį – didesnę ar mažesnę – patikimumą

ir toliau gvildinti romantinius dalykus, diferencijuotas kultūros reikšmes bei nuorodas, taip pat atidžiai peržiūrėti socialinių sąveikų ir simbolinių analogijų *individualius atitikmenis*. Čia reikėtų empirinių nuorodų į reikšmes, kurių apytaką stebime kasdieniame pasaulyje. Kurgi ir kaipgi surasti individualiosios reikšmės kartinį atskaitos tašką? Galbūt ten, kur tam tikrais istorijos momentais iškyla emocinės (estetinės, ideologinės, erotinės ir pan.) kultūros reikšmės, susijusios su tarpusavyje sąveikaujančių individų giliai išgyventu patyrimu? Juk toksai emocinis patyrimas sieja asmenį su kitais žmonėmis!

Paskui - vėl perplaukėm Lielupę,
po karo rugiai -
stojos keturpėsčia,
keikės,
vertėsi kūlio,
kėlė kojas į dangų,

Vis klausdama: "Ar pas jus, Lietuvoj,
neatsirastų
kas moka padaryt
man Janį?"

(Sigito Gedos "Latvė, ieškanti identiteto")

Norint patikimai atsakyti į minėtus klausimus, kuriuos perskaityto ir interpretuojamo teksto žodžius galima laikyti reikšmingomis emocinių saitų nuorodomis, į konstruojamo socialinio pasaulio teoriją reikia įsileisti problemiškas individualių reikšmių visumas, kurias sukuria žmonės konkrečių socialinių sąveikų situacijose. Toks įvardijimo būdas kyla iš lanksčios teorinės prielaidos, kad kiekvienas individas išreiškia tiek individualius, tiek bendruosius konkretaus istorijos laikotarpio bruožus.

Įdomu pažymėti: Richardas Jenkinsas, kilęs iš Anglijos ir Šiaurės Airijoje gyvenantis sociologijos bei socialinės antropologijos profesorius, kuris pats mano esąs anglų, airių ir velsiečių kilmės žmogus, aštriai jaučiantis savo angliško-airiško etninio tapatumo dvilypumą, atidžiai pažymi, kad etninė priklausomybė turi konkrečią reikšmę – skirties įvardijimo atžvilgiu – ne tik *tautai*, kuri yra tyrinėjama, bet taip pat ir pavieniams *asmenims*:

1) etninė priklausomybė – tai klausimas apie kultūros diferenciaciją: tapatybė yra dialektika tarp panašumo ir skirtumo;

2) etninė priklausomybė yra tiesiogiai susijusi su kultūra – bendrosiomis reikšmėmis, tačiau ji kyla iš socialinės sąveikos ir netgi pati yra šios socialinės sąveikos padarinys;

3) etninės priklausomybės ryšiai nėra labiau už-

dari arba nekintami negu kultūra (tai yra sudedamoji šios kultūros dalis) arba situacijos, kurios įgalina kurti ir atkurti minėtus ryšius;

4) etninė priklausomybė, kaip kolektyvinė tapatybė, yra kolektyvinė ir individuali: ją suformuoja socialinė sąveika ir įsamenina savo tapatybę įvardijantis individas⁴.

Iš karto reikia pasakyti, kad šįkart glaustai aptarsime tik tris tarpusavy susijusias problemas: 1) iš pradžių pažvelgsime, ar čia gvildenamas klausimas yra aktualus nūdienos Lietuvos visuomenei – kad nepabėgtume pernelyg toli nuo tikrovės; 2) toliau plėtosime šiek tiek įkyrėjusį, tačiau keblų klausimą: kas gi yra nacionalizmas – vardas ar daiktas?; 3) iš arčiau pažvelgsime į vieną kitą lietuvišką tekstą ir nuorodas į save tų žmonių, kurie siekia paaiškinti kitiems asmenims, ką reikia daryti su toli ar arti gyvenančiais "negryno kraujo" žmonėmis, taip pat bandysime spekuliuoti empiriškai nepatikrinama ir tik emociškai pagrįdžiama problema – ar Mykolas Lietuvį turėjo bambą, ar galėjo ir neturėti jos?

* * *

Yra ne iš piršto laužtų nuomonių, kad socialinės srities mokslininkų ir kitų "panašių dalykų" Lietuvoje išvis nesą. Juk minėti įkyruoliai rašo itin siauram žmonių ratui – gali būti netgi taip, kad paskutinis asmuo, kuris nuo pradžios iki pabaigos perskaito daugiau ar mažiau pagirtiną mokslinį darbą, yra pats šio traktato autorius. Ir tai yra teisinga. Na ir kas, kad mokslo paskirties klausimą visuomenėje ir socialinių mokslų sampratą tenka susiaurinti iki vieno lengvai plevenančio atomo. Su tuo reikia sutikti. Ir pačiam, ir kitam dėl šito neturi būti nei šilta, nei šalta. Tai, rodos, tų pačių mokslininkų iškeltas principas?!

Turime pasakyti, kad šio ne itin gerai apmokamo profesinio žaidimo gijas į savo rankas pamažu perima charizmatiški, t.y. pilni ideologinės gyvybės politikos tarnautojai – vakardienos filosofai. Žinoma, jei susidaro palankios aplinkybės ir įvairiausiškai dėkingos situacijos! Kitaip sakant, jeigu jiems nubyra reikšmingo simbolinio ir – turbūt per neapsižiūrėjimą – piniginio pelno dalis. Galų gale mes esame praktiškos būtybės. Ar tai tiesa, ar melas? Į šitą senstelėjusį klausimą šiek tiek vėliau, galbūt vėliau atsakys patys ideologai. Tačiau tiek gamta, tiek visuomenė nemėgsta tuštumos. Tikrai įdomu, kodėl gi visai neseniai, prieš paskutiniuosius prezidento rinkimus, per Lietuvą nusirito tokios stiprios, sekinančios ir beveik negailestingos teigiamų ir neigiamų emocijų bangos? Ar tik dėl to, kad visagalis klasikas

Erlickas užsakė mums visiems “du po penkiasdešimt”? Juk būta ir daugiau tokių atvejų, kai ne vienas futuristas, įskaitant ir šio straipsnio autorių, pranašavo ilgalaikę svaiginančio nacionalizmo būseną Lietuvoje. Tikrai neužmirština – visi šie kalbėtojai buvo neteisūs. Patikimesnė, rodos, yra prielaida, kad nacionalizmą – tarpusavy besirungiančių reikšmių paūmėjimą – sužadina pokyčiai įvairiose socialinio gyvenimo sferose. Kitaip tariant, tai yra aktualiai atsiveriantis *tų pačių* potencialiai problemiškų situacijų įvardijimo konfliktas.

Šįkart Lietuvoje – nors apskritai čia visko būta ir jau nedaug kuo galima nustebinti – bandyta iškelti *rasinės savimonės* ideologiją ir atitinkamus *gelminius* konkrečioje teritorijoje gyvenančios *šeimos* jausmus. Iš karto reikia pasakyti, kad labiausiai pabrėžti rasiniai, grindžiami čia gyvenančio klanu kraujo giminyse, solidarumo ryšiai ir pasiūlytas tam tikras socialinis ateities vaizdinys: sukurti geresnę visuomenę neva gali tik *čia* gyvenančios “moralinės šeimos” nariai. Viena aišku: kažin ar atsitiktinumas, kad būtent romantiškas, tragiškas, mistiškas teisingumo ieškotojas bandė įkvėpti *meilę, tiesą* ir *šviesą* šalyje, kuri ne kartą yra atsidūrusi sunkioje padėtyje (apie tai toliau).

Iškils dar ne vienas išsamaus svarstymo reikalaujantis klausimas, tačiau akivaizdu: rinkimų pjūties įkarštyje arba bet kurios kitos reikšmingos viešosios išpažinties metu kasdienybė neretai užmezga *naujas* – ir grubias, su įvardintu konkretumu, ir elegantiškas, su romantiška laikysena, – nacionalizmo formas. Vartojant šiuolaikinių nacionalizmo teorijų terminus, trys minėti pradai, į gelminius žmonių psichikos lygmenis orientuoti principai, buvo – nors ir labai keista! – plačiai garsinamos vadinamosios *realizmo* ideologijos (žinoma, tos pačios ideologijos statytinių įvardijimu) dalis per neseniai įvykusius prezidento rinkimus Lietuvoje. Jokia paslaptis, kad šiuos, dar XIX a. suformuluotus integralaus nacionalizmo (žadinančio šovininines nuotaikas) principus – *gelminės dvasinės būsenos, pergalės tiesos* ir *mistinio pranašavimo* – skelbė, tiksliau, jais naudojosi kai kurie ideologiškai angažuoti lyderiai, kurie vienu ir tuo pačiu metu sėkmingai, t.y. primygtinai nurodymai į “mokslinį” sociologo ir psichologo viename asmenyje dalyvavimą, diegė ir liberaliosios demokratijos idėjas!

Tik netolerantiškas pesimistas gali manyti, kad palankūs vėjai, visai neseniai padovanoję šias žvajas, su daug skiriamųjų žymių nacionalizmo reikšmės, vėliau aplenkus daugiasluoksnią mūsų gyvenimo erdvę ir tolydų, jausmingą laiko pasikartojimą. Juo labiau

kad šitaip sumaniai panaudojama priemonių gausa emocionalumui stiprinti. Ir juo labiau kad netgi patys filosofai bei sociologai neretai tvirtina, jog absoliučią tiesą išvis nesą – kur tik aptinkame tiesą, ji jau būna suklastota.

Tad ar verta kalbėti, pavyzdžiui, apie nacionalizmą ir gaudyti šiuos “primityvius”, t.y. esančius anapus vienos ar kitos pasaulėžiūros lauko šiuolaikinio žmogaus šešėlius, kurie beregint gali keisti savo pavidalą? Juk dažniausiai viskas priklauso nuo konkrečios situacijos: pirma, *kas* tau užduoda formalų, t.y. tik į racionalaus sąmoningumo, bet ne į kitus sąmonės lygmenis orientuotą klausimą – juk tu pakankamai gerai žinai aktualias visuomeninio gyvenimo taisykles, vadinasi, ir tai, *ką* tau reikia atsakyti! – šeimynykštis, kaimynas, sociologas, žurnalistas ar netgi tavo savimonę varžanti konkrečios politinės partijos “valia”, antra, *kuriai* auditorijai skirti tavo atsakymai.

Kas gi yra nacionalizmas? Visai neseniai (prieš keletą metų) Taline organizuotame seminare, kuris buvo skirtas “nacionalizmo mokytojams” iš Baltijos šalių, Alexanderis Motylis, žymus nacionalizmo tyrinėtojas, pirmasis iš pranešėjų ir pačioje paskaitos pradžioje labai principingai pasakė: “Visų pirma nacionalizmas yra *žodis*. Tai nėra daiktas, kurį būtų galima fiziškai palytėti – kaip uolą arba medį”. Mat ontologiniu požiūriu nacionalizmas nėra “realus” dalykas – panašiai kaip “ekonominės bazės” įvardijimas. Kita vertus, aptikti šį reiškinių įstengia tik atitinkama sąvoka, kurią derėtų laikyti “sąvoka-tarpininku”. Taigi nacionalizmas anaipol nėra kokia *esmių* savastis. Tai pirmiausia įvardijimo reikalas, bet ne empirinė problema. Nacionalizmas yra iš prigimties prieštaringas terminas, kuriam priskiriamos itin skirtingos reikšmės. Peršasi klausimas: į ką mums svarbiau nukreipti savo žvilgsnį – ar į aistringų nacionalistų įsitikinimus bei elgesį, ar į daugybę reikšmių, kurias turi pastarasis terminas? Viską sudėję, galime pagrįstai teigti, kad tik po to, kai nusakoma *viena* reikšmė, įmanoma kalbėti apie tai, ar ji atitinka konkrečias gyvenimo situacijas.

Tai gana keblus klausimas ir į jį atsakydamas anksčiau minėtas ukrainiečių kilmės amerikiečių mokslininkas nepaprastai atvirai buvo linkęs pripažinti senojo anglosaksų nominalizmo privalumus. Daug kebliau atsakyti į klausimą: ar nacionalizmas – emocijos, proto nuostatos, jausmai, meilė ir neapykanta, priešiškumas ir draugystė – iš tikrųjų negali būti laikomas *daiktu*, t.y. substancija, esme, egzistavimo bū-

senomis? Labai abejotinas, kalbant apie šį reiškinių, atrodo apsiribojimas tik kalbos analize. Ir vis dėlto baisiausia yra tai, kad pats įvardijimas neretai suplakamas ir netgi pradedamas tapatinti su autobiografija. Štai čia nacionalizmo apibrėžimų požymius dažnai lemia emocinio prieraišumo, kilmės arba sąmoningo pasirinkimo nuostatos. Vargu ar atsitiktina, kad vienas įžvalgiausių šio amžiaus nacionalizmo tyrinėtojų Ernestas Gellneris pataria iš pradžių savo žvilgsnį nukreipti į Davido Hume'o filosofiją, kartu primindamas, kad reikšmė geriausiai išryškėja konkrečių patyrimo situacijų kontekste.

Hume'o filosofija yra vienas iš svarbiausių šios vizijos susisteminių. Geriausiai žinoma jos dalis yra priežastingumo aiškinimas, kuris iš tiesų plaukia iš bendros visa apimančios vizijos ir svarbiausių jos įžvalgų. Galų gale tai reiškia, kad pačioje daiktų prigimtyje nėra nieko, kas būtų neatskiriama ir pastoviai susiję su kuo nors kitu. Faktiniai šio pasaulio ryšiai gali būti nustatyti vien tik pirmiausia atskiriant mąstymu viską, ką galima atskirai mąstyti, - kad galėtume išskirti, taip sakant, grynus elementus, - o paskui nustatant, kas, kaip patyrimo faktas, yra iš tikrųjų su kuo nors susijęs⁵.

Ką dar galima pridurti? Šiuo aspektu mes pakankamai dažnai esame pernelyg kategoriški. Jei nacionalizmas ir turi savo "substanciją", tai yra visų pirma konkrečios žmonių grupės arba pavienio asmens unikalus jausmas – *savigarba*. Žmonės, kurie dėl objektyvių aplinkybių arba per atsitiktinumą atsiduria *žemesnėje padėtyje*, labai priklauso nuo užimamos vietos ir juos supančių individų kolektyvinių nuostatų. Pavyzdžiui, neturtingų tėvų vaiką turtin gesnių bendraamžių aplinkoje arba etninę mažumą paprastai įvardija (ir neretai "priklijuoja etiketę") gausesnė ir įtakingesnė socialinė grupė. Be abejo, šie kintamieji dydžiai yra santykiniai: šiuolaikiniame "globalizuotame" pasaulyje mažuma gali nesunkiai tapti pakankamai įtakinga "dauguma".

Šiaip ar taip, kai individai realiai pradeda jausti savo socialinės padėties pažeidžiamumą ir nepakankamumą, taip pat palankesnėje padėtyje atsidūrusių grupių spaudimą, nukečia jų savigarbą. Ir, be to,

reikia pažymėti: visiškai (arba beveik visiškai) nesvarbi dominuojančios grupės "demokratinė" retorika. Žodžių lavina niekada neįstengs nustelbti *substancijos*, t.y. savigarbos, pradų – jausminių elementų. Štai ką sako tas pats škotas Davidas Hume'as: "Pati gyviausia mintis vis dėlto neprilygsta silpniausiam pojūčiui"⁶.

Pirmiausia turėtų kilti klausimas, kodėl taip iš esmės skiriasi nacionalizmo ir apskritai bet kurio aktualiai vartojamo identiteto reikšmės? Formaliaja prasme nacionalizmas, kaip minėta, yra įvardijimo arba kalbos vartojimo problema. Iš tokio polinkio į lengvai pasirenkamų reikšmių ir santykinumo būklę dar labiau aiškėja, kad identiteto, t.y. įvardijamosios skirties, reikšmės kyla iš nepastovaus sąveikos proceso. Tačiau bet kuris kalbos reiškinys yra platesnis ir gilesnis negu pasirinktasis įvardijimo kriterijus. Dėl šių painių aplinkybių peršasi klausimas: kokį veiksmą turi atlikti žmogus, kad jam būtų priklijuota įtartina nacionalisto, o kartu ir "blogiečio", etiketė? Turbūt niekas neginčija, kad penkis dešimtmečius Lietuvoje įgyti tokį vardą buvo pakankamai lengva – reikėjo tik garsiai prabilti apie tai, kad tebesi, kaip savo bendruomenės narys, socialiniu požiūriu žemesnėje padėtyje, taigi dar puoselėji orumo ir etninės savigarbos pradą. Kad jo lietuviai neturėtų, buvo sukurti specialiai dresiruotų medžiotojų būriai. Per pastarąjį dešimtmetį susidarė visiškai nauja socialinė situacija. Vis dėlto klaidinga manyti, kad visos problemos staiga išnyko: "Pasirodo, nepriklausomoje Lietuvoje rūpinimasis lietuvių – nacionalizmas! Kaip niūriais sovietiniais laikais"⁷. "Juk ne paslaptis, kad ne vienam lietuviui žodis "nepriklausomybė" iki šiol tebėra keiksmazodis, o partizanai dažnai tebevadina banditais. Gera, kad dar ne idiotais, kaip siūlo vadinti patriotus filosofas Arvydas Šliogeris, kiek teko pastebėti, darantis nemažą įtaką akademiniam Lietuvos jaunimui"⁸.

Sudrebėti nuo šių žodžių galbūt ir nedera. Tačiau šiek tiek pavojingo azartinio žaidimo ruletė jau

* Paskutinį sakinių derėtų patikslinti. Iš daugelio empirinių pavyzdžių (pasisakymų, straipsnių, knygų) galima susidaryti pagrįstą ir argumentuotą vaizdą, kad A. Šliogeris turi galvoje politinio abejingumo savimonę - įvairių profesinių kategorijų diletantų, visuomenės erkių tiesioginė šio žodžio prasme, naujų bankininkų, žaidžiančių seną žaidimą "išsiųsk dešimt rublių nurodytu adresu ir vėliau tau bus su kaupu atlyginta", "henyčių" Lietuvą - ir *protestuojančio* atkaklumo stoką. Be to, kiekvienas galime nurodyti ne vieną "persivertusio" patrioto (-ės) atvejį: istorijos mokytoją, kuri ištikimai tarnavo sovietinio saugumo tarnyboms ir isteriškai tvirtino: "Ar gali banditų vaikai būti žmonėmis?!", ir tik pasikeitus situacijai bereginti nešė gėles prie paminklo Klaipėdos sukilėliams ir, žinoma, savo aktyvumo dėka tapo "draugijos" pirmininke. "Toks yra gyvenimas", - sako išmintingi žmonės.

Klausti, matyt, reikėtų kitaip: ar būtina be perstojo kartoti tą patį patriotizmo/idiotizmo kalambūrą nesibaigiančių televizijos šurmų laidose lenktyniaujant su neprilygstamų laidų "sprogdintojais"?

sukasi. “Radijo šou” pavyzdžiu liejasi intelektualiniai keiksmažodžiai – nacionalistai, idiotai, nacionalbolševikai. Pasitelkę suomių rašytojo Eero Salolos papasakotų liaudies anekdotų rinkinio pavadinimą “Kvailių kaimas”, galime tarti: palaipsniui visa Lietuva tampa kvailių nacionalistų priebėga. Tiesos, be abejo, čia esama. Tačiau ar tik? Juoda nuo balta atskirti – ne toks jau paprastas reikalas. Esama čia ir noro bet kuriomis priemonėmis išsiskirti, t.y. bet kokia kaina sakyti *kitaip*. Tai, rodos, dabar besąlygiškai vadinama “visuomenės ir kultūros kritika”. Nuo tikrovės nepabėgsi. Ribų nepripažįstanti ironija ir kritika vertybes įvardija pasitelkusi tik ideologinius, t.y. viešosios politikos terminus, atsisakydama mokslinio, t.y. klasifikuojančio žvilgsnio. Tačiau anaipol nesuklysimė pasakę, jog bet kuri socialinė, t.y. etninė, konfesinė ar profesinė, grupė, įsisąmonijusi savo ribų išskirtinumą, turi ir savo “idiotų”, ir savo “išminčių”.

Bėda yra kita. Juo labiau didinamas atotrūkis tarp minėtų idiotų ir išminčių, tuo daugiau atsiranda tariamų priešų – ir tai, rodos, pakankama skirties savybė, kuri suteikia pagrindą kalbėti apie nacionalizmo nuokrypius Lietuvoje. Pernelyg dažnai ten, kur lauktum argumentuoto teiginio arba daugiau-mažiau pagrįstų išvadų su nuorodomis, išgirsti tik emocinę įtaiga paremtą iššūkį: “patikėkite tuo!” Neretai tą patį žmogų, kurį kartkarčiais aplanko silpnumo akimirkos ir neapykantos protrūkiai, taip pat šio žmogaus veiksmus įvardijame neatsižvelgdami į konkrečias situacijas. Tai, ką vadiname “nacionalizmu”, yra vyksmas, procesas, t.y. spontaniškai susiduriančių perspektyvų pašnekesys. Ką tai rodo? Kiekvienu aptariamu atveju reikia suprasti sąveikos formas, taip pat įslaptintos retorikos priežastis ir, be to, leisti pačiam žmogui pasirinkti ir įvardinti savo kelią. Alfonsas Nyka-Niliūnas nepaprastai skaidriai yra pasakęs: “Mylėti priešus – ne toks jau didelis nuopelnas, nes priešus mylėti iš tiesų daug lengviau negu draugus”⁹.

Visa žmonijos istorijos raida iš principo remiasi trimis socialinio veiksmo lygmenimis: paskiru individui, socialine grupe ir visuomene. Ir tik šių autentiškų pradų tarpusavio sutarimas iš pagrindų stiprina bendrosios gyvenimo erdvės skirtingas kultūros formas. Bandymas atskirti ir atsieti bent vieną jų (pvz., individą-išminčių) “sudaiktina” tą patį asmenį, nes *socialinis* gyvenimas yra praktinio ir nesusvetimėjusio – dėmesingo ir išipareigojančio – elgesio, subjektyvių prioritetų bei emocijų kontrolės, bendrųjų ateities lūkesčių gyvybinga perspektyva.

Visuose minėtuose socialinio veiksmo lygmeny-

se – ir tarp atskirų individų, ir tarp socialinių grupių bei visuomenių – galimos konfliktinės situacijos. Ir nė vienos iš jų nesuprasime, jeigu neįvardinsime nacionalizmo – savito kultūros identiteto – formų. Prisimintina, jog *Baltijos kelio* laikotarpiu iš Rusijos atvykę “ekspertai” stebėdavosi ir siekdavo suprasti, jų požiūriu, labai neįprastą dalyką: iš kur Sąjūdis, kaip organizacija, semiasi jėgų ir dėl kokių priežasčių jis esąs toks įtakingas? Jei klausiamo, kokia jėga sieja *visuomenę* arba apibrėžia jos ribas, tai neišsiversime be nuorodų į simbolinių kultūros reiškinių apytaką, kitaip sakant, į lietuviškąjį nacionalizmą. Jei klausiamo, kokia jėga sieja arba skiria atskirus individus, taip pat reikės nurodyti simbolines kultūros reikšmes. Vadinasi, ilgai nesislapstant įmantrių intelektualinių žodžių labirintuose, tenka labai paprastai atsakyti: nacionalizmas, kaip natūrali žmogaus ir visuomenės gyvenimo forma, yra intelektualinė ir emocinė pusiausvyros būklė – potenciali dermės ir konflikto sąveika.

Nesileisdami į plačias kalbas prisiminsime, kad viena iš kertinių konflikto sociologijos (turime galvoje Ralfo Dahrendorfo teoriją) aksiomų yra, rodos, nenuginčijamas teiginys: *atviras* konfliktas visada turįs tik dvi puses. Tai struktūrinė būtinybė. Pavyzdžiui, negali vienu ir tuo pačiu metu *žaisti*, t.y. varžytis laikydamosi taisyklių, trys krepšinio arba keturios futbolo komandos. Tačiau konfliktas, kaip *potencialių* židinių tinklas, gali būti labai sudėtingas ir turėti daugiau negu dvi latentiškas konflikto perskyras. Kiekviena konfliktinė situacija sukuria natūraliuosius ritualus, skatina sutelkti dėmesį ir sustiprina teigiamas bei neigiamas emocijas. Kalbant apie nerimastingus nacionalizmo potvynius ir įkandin žengiančius atoslūgius, čia aptartosios prielaidos padeda geriau suprasti, kodėl šiuolaikinėje visuomenėje retkarčiais išsiliepsnojantis *atviras*, t.y. dvipusis konfliktas atskleidžia itin skirtingas solidarumo – emocinio prieraišumo arba nacionalizmo – formas. Tačiau paūmėjusio kolektyvinio dirglumo būsenos paprastai netrunka labai ilgai: nacionalizmas “išnyksta” ir iš viešosios erdvės sugrįžta į privačias valdas. Šiaip ar taip, toks nepagaunamas slėpingumas yra analitinė problema – ypač svarbu nustatyti potencialius konflikto židinius. Beje, dar pridurtina, kad reikia paisyti empirinių nuorodų, kurios objektyviai leidžia priskirti vienam ar kitam žmogui atitinkamą *vardą*, pavyzdžiui, nacionalisto etiketę.

Vadovaujantis šiuo kriterijumi būtų naudinga pradėti nuo tų mokslininkų, kuriems nebuvo svetimos aptariamios problemos. Maxas Weberis jautė stiprią antipatiją vokiečių istoriko Heinricho von

Treitsche'ės (kurio teigimu, Elzaso ir Lotaringijos žmonės priklauso Vokietijai karinės galios teise, o vokiečių tautos teisė – neleisti atplėšti nuo Vokietijos imperijos jos paklydėlių vaikų) patriotiniam įkarščiui ir nepakantumui. Ir vis dėlto M. Weberiui, kuris siekė įgyvendinti mokslinio bešališkumo principą (kad politikai ne vieta auditorijoje, t.y. mokslo žmonės turį vadovautis mokslo etosu, bet ne vertybiniu piliečio statusu), beveik kiekvienas anglosaksų – ne tik britų – socialinės srities mokslininkas besąlygiškai priključioja “nacionalisto” etiketę. Teigiama, kad kai kurie M. Weberio pasakymai pernelyg aštrūs. Ir, be to, jis norėjęs, kad Vokietija būtų stipri ir įtakinga valstybė (beje, tai netrukdo patiems amerikiečiams garsiai kalbėti apie JAV kaip galingiausią ir pirmąją pasaulio supervalstybę ir drauge stebėtinai išvengti vadinamojo “nuokrypio į nacionalizmą”): “Nesunku įsivaizduoti, kokia būtų socialinė gerovė, – perspėjo jis, – jei ateitų kazokai?!¹⁰”

Pripažįstant, kad pastarasis kriterijus – tai patikima “nacionalistą” įvardijanti nuoroda, galima tik įsivaizduoti, kokie nacionalistų skruzdėlynai veisiasi Lietuvos miškuose ir daugiaaukščiuose įsikūrusių miestiečių butuose. Ir netgi už Lietuvos ribų aptiktuose pakankamai nacionalistų. Aiškiausias ir “empiriškai pagrindžiamas” nacionalistas yra, be abejonės, Henrikas Nagys: “Per skurdų Žemaičių kaimą lekia kazokai // ant iečių ilgų nešdami sukopotą / mėlyną žiemos mėnesieną”.

Prisimintina, kad šiuolaikinis pasaulis – tai visokeriopai reliatyvi subjektyvių požiūrių, individualių perspektyvų visata. Ne tiek daug ir ne taip dažnai, tačiau vis dėlto pasitaiko ir pasaulio tarpribuose įsikūrusių lietuvių nacionalistų. Kitaip nei kosmopolitizmo pirmtakų, ankstyvųjų stoikų dievų (kurie esą plevėnę sau nesudrumsčiamai tarp įvairių pasaulių ir kalbėję tik graikiškai), šiuolaikinių kosmopolitų sielas jau yra sudrumstę nešvarūs nacionalizmo vandenys: “Todėl dera paradoksaliai pasakyti, jog verta visais mums prieinamais būdais skatinti rusų nacionalizmą – normalų nacionalizmą, su kuriuo ateina savo natūralių interesų suvokimas, o sykiu ir pojūtis, kad imperija tiems interesams yra žalinga”¹¹. Yra netgi fenomenologiškai išprususių nacionalistų. “Tėvynė yra kažkoks nacionalistinis išgalvojimas”, – išties neįprastai, reflektvyviai ir netgi intersubjektyviai nuskamba netoli savo gimtosios Itakės belūkuriuojančio rašytojo S. T. Kondroto balsas. Ir iš tikrųjų: yra tokių knygų – pastaraisiais metais itin paplitusių tarp socialinės srities mokslininkų – *pavadinimų* (*Imagined Communities, Imagining Cities: Scripts, Signs, Memory* ir t.t.)!

Tereikia jas atsiversti: čia teigiama, jog “įsivaizduojamos bendruomenės” yra šiuolaikiškų kultūros formų pamatas. Tam tikra prasme visos visuomenės yra “pramanytos”. Jei žmogus savo gyvenime vaidina ne vieną socialinį vaidmenį, tai ir tapatumo (emocinio prierašumo tėvynei, profesijai, šeimai, konkrečiai teritorijai ir pan.) reikšmės yra labai įvairios – šiuolaikinio gyvenimo pasaulio socialinių sąveikų gausa nuolatos verčia atlikti tam tikrus “vaizduotės šuolius”, iš vienos tapatybės įdubos į kitą daugiasluoksnio ir daugiareikšmio kosmoso apsuptyje. Tautiškumo reikšmės, Benedicto Andersono teigimu, buvo sukurtos XVIII a. pabaigoje. Tai, galima sakyti, spontaniškas atskirų istorinių veiksmų sudėtingo susikryžavimo padarinys. Be kitų dalykų, sukurtosios reikšmės įgijo “ritmingą pulsavimą” ir veiksmingą sugebėjimą (tai skirtingi sąmoningumo lygmenys) persikelti į plačias socialinio gyvenimo sferas, prisišlieti prie atitinkamų politinių ir ideologinių konfigūracijų¹².

Juo daugiau nacionalistų, reflektvyviai žvelgiančių pro langą iš įvairių nuokrypio kampų ir skirtingų žiūros laukų, tuo daugiau įvairių ir viena kitą papildančių nuomonių bei perspektyvų. Tai, be abejo, gausina nacionalizmo “išgalvojimų” skalę: juk reikšmės sukuria aktyvus individų patyrimas ir prasminga saviraiška. Vadinasi, nacionalizmo pasaulis, kuris apima daugiareikšmes formas, egzistuoja kaip *savaiminga tikrovė*, bet ne kaip “išgalvojimas”, esantis anapus jo paties. Be kita ko, paprasčiausi stebėjimai rodo, kad žmonės, kurie didžiuojasi netgi pačia mažiausia galimybe priskirti save platesniam kosmopolitui, turi stiprų polinkį kartkarčiais pajauti “išgalvoto pasaulio” tikrovę. Visai akivaizdu, kad ypač svarbios sukaktys ir panašios progos pačiam pasaulio piliečiui itin reikšmingai pradeda pulsuoti, kiek galima spręsti iš konteksto, simbolinėje Itakėje. (Kaip pasakytų Liudvikas Jakimavičius, taip yra todėl, kad Gedimino ordinus prisega tik Lietuvoje.)

Tačiau nereikia pamiršti, jog kiekvienas reiškiny, taigi ir nacionalizmas, turi ribas. Kas gi atsitinka, kai jos peržengiamos? Ir kaip įvardyti radikalaus nuokrypio nacionalizmą?

Kaip sakyta, pakankamai emocionalūs paskutiniųsios priešrinkiminės kampanijos į prezidentus įvykiai ryškiai atskleidė *atvirą* ir, žinoma, dvipusį (dėl ideologinio pakantumo stygiaus anaipol ne demokratišką, bet čia aptariamuoju atžvilgiu besąlygiškai rasistinį!) konfliktą, kuris anksčiau latentiskai slypėjo kaip potenciali galimybė. Suprantama, šis teiginys gali pasirodyti pernelyg kategoriškas. Todėl čia glaustai ir paprastai išdėstyti argumentai, kurie,

šio straipsnio autoriaus nuomone, pagrįstai leidžia daryti tokią išvadą.

Drąsiai galima teigti, kad šiuolaikinio žmogaus tapatumo reikšmės yra lanksčios ir pakankamai išlaisvintos. Gyvenimiškąją prasmę jis turi teisę laisvai pasirinkti ir sąmoningai prisiliesti prie jam pačiam vidui reikšmingos kultūros/kultūrų simbolinių reikšmių. Visais šiais atžvilgiais bet kuri prievartos (kad ir ideologinės, žurnalistinės, retorinės propagandos) forma, kaip aktyvi politinė veikla, yra asmens pasirinkimo teisės pažeidimas. Bandytas apriboti horizontaliąją pasaulio erdvę ir ją įrakinti į uždaras, hierarchiškas, griežtų struktūrų piramides yra rasistinio „natūraliųjų kastų“ pranašumo įtvirtinimas ir neracionalios (kuriai nerūpi tarpusavio sutarimu grindžiama praktinė veikla) politikos pagrindas.

Rasizmas, priešingai, vystėsi iš etnocentrizmo priešinga kryptimi. Jis pabrėžė centriškumo, grupės teisėtumo ir pranašumo idėjas, bet paliko nuošalėje kultūrinę (išskirta cituojant - A.V.) etnocentrinio prietaro pagrindą. Jis kaip svarbiausius iškėlė greičiau šalutinius etnocentrizmo fizinius prietarus. Anksčiau tokie prietariai buvo atsitiktiniai ir efemeriški, o rasizmas suteikė jiems nuoseklų ir teorinį pagrindą. Dar daugiau, jau ne vien išorinė svetimų genčių išvaizda skatina įžeidžiančius epitetus; rasizmas mano, kad išoriniai bruožai atspindi vidinius „kraujo“ tipus, kurie savo ruožtu lemia rasės instinktus ir gyvybinę energiją¹³.

Reikia pasakyti, kad itin vulgarų ir netgi cinišką „istorinės demagogijos“ pavyzdį parodė visais atžvilgiais geriausias 1997 m. antrojo pusmečio ideologas Arvydas Juozaitis. Deja, ir kaip dramaturgas, ir kaip politikas. Apgailestaujama dėl to, kad tiek pirmuoju, tiek antruoju atveju reikia ir netgi būtina išplėsti uždaro mąstymo ribas – atlikti jau minėtą „vaizduotės šuolį“, kuris pažadina atsakomybę, tolerantiškumą ar bent jau paprastą žmogaus padorumą.

Lietuvos Prezidentas negali būti atėjūnas. Praėjusiuose rinkimuose mes jau turėjome ateivį kandidatą. Prisimename, kaip liūdnai jam baigėsi šis ketinimas. Gaila, ir tiek. Gaila žmogaus.

Keista, bet atėjūno gundymas vėl grįžta. Lietuvoje neauga persikai ir bananai, neauga ir „vakariečiai“. Lietuvis ir Lietuvos gyventojas - ne kilmės vardas, o *mūsų kūnas ir kraujas* (išskirta cituojant - A.V.). Visa, ką mes turime, - gyvųjų kartų, gyvosios istorijos alsavimas, o ne „meilės iš toli“ vaisius. Tėvynės alsavimas negali būti palaikomas dirbtiniu būdu ir dar užjūriuose¹⁴.

A. Juozaitis puikiai suvokė pačiam kalbėtojui ir adresatui artimus tragiškos nuojautos ir baimės

ryšius, sumaniai manipuliudamas viešąją gėrio/blogio, šviesos/tamsos skirtimi. Mistinė individo ištirpdyto „gyvosios istorijos alsavime“ vizija ir ištis savita lietuviškoji „teritorinio rasizmo“ forma suteikė progą nepaprastai subjektyviai valdyti istorijos ir laiko sampratą. Prireikus alsuojanti dabartis buvo tapatinama su praeitimi (argi gali *mūsų kūnas ir kraujas* atsirasti iš niekur?!), o kitais atvejais, jei reikėjo, dabartis karštingai perkeliama į ateitį („nesikapstykime“ praeityje, bet žvelkime į ateitį!).

Ar tokį subjektyvų manipuliavimą pasirinktaisiais požymiais tikrai galima vadinti rasizmu? Iš Pietų Afrikos kilusio šiuolaikinio britų sociologo Johno Rexo (kurio šeima, jo paties teigimu, turėjo stiprius rasistinius įsitikinimus ir polinkius) nuomone, rasių ir rasizmo problema sociologui turėtų būti tokia svarbi, kaip ir branduolinių ginklų gamybos problema teorinės fizikos atstovui. Aptardamas vieno žymiausių šios srities teoretikų M. G. Smitho (kuris Karibų jūros baseino regione tarpgrupinių santykių kontekste tyrinėjo žmogaus odos spalvos reikšmių įvairuojančią savivoką) darbą, jis atkreipia dėmesį, jog žmogaus odos spalva iš tikrųjų yra pakankamai svarbus subjektyvusis požymis, kurį įvardija individai orientuodami savo veiksmus vienas kito atžvilgiu. Tačiau atliekant tyrimą pagrečiui paaiškėjo dar vienas svarbus dalykas: jeigu asmuo turi kai kuriuos kitus požymius, pavyzdžiui, dideles pajamas, aukštosios mokyklos diplomą arba tam tikrą bendravimo su šviesesnės odos spalvos žmonėmis reputaciją, tai jis yra laikomas „baltesniu“ negu iš tikrųjų yra¹⁵.

Vadinasi, santykis tarp asmens ir socialinės grupės, turinčios pranašesnes „kūno ir kraujo“, kitaip sakant, rasines savybes, gali įgyti ne anksčiau minėtas pačias įvairiausias nacionalizmo formas, bet veikiau pažadinti gyvybinę rasistinių polinkių energiją. Ir ne tik pagal išorinę svetimos genties išvaizdą! Kaip minėta, rasizmo požymiai kintančiame pasaulyje taip pat gali kisti. Aptariamuoju atveju charizmatinio lyderio įsakmiu nurodymu šie požymiai suplakami su gyvųjų kartų „teritoriniu alsavimu“ ir tariai negyva istorija – vieta, kur ilsisi visų mūsų atmintis ir įpareigojimas ateičiai! Dirginančius kitos spalvos ženklus neva atnešę „svetimieji ateiviai“. Taikliau Sauliaus Žuko pastebėjimu, tai jau beveik ufonautai, tie, kas įkūnija mistines jėgas, prieš kurias jautiesi bejėgis.

„Šviesesnės odos spalvos žmonės“ (turimas galvoje jau minėtas vertikalus *kraujo ir kūno* kamienas ir hierarchiška uždaro mąstymo struktūra) atvėrė vartus gausesnėms – galimų rinkimų rezultatų požiūriu – socialinėms grupėms, kurioms buvo sudaryta palanki galimybė įgyti bendravimo su

“aukštesniąją **rasę**” reputaciją, taip pat didesnes ar mažesnes pajamas turintiems žmonėms, kurie siekia valdžios bet **kuriomis** priemonėmis. Pažvelkime, ką apie tą pačią valdžią mano kitas žmogus – nuosaikus demokratas ir filosofas A. Juozaitis:

Mano galva, intelektualas - profesinį užsiėmimą puošiantis vardas. Puošiantis net labai siaurą užsiėmimą. Puošiantis vieno žmogaus pranašumą prieš kitą. Bet tai anaipol nereikia, kad toks žmogus gali gerai išmanyti bendruomenės, visuomenės, valstybės ir valdymo reikalus. Jis - vienišius. Dažniausiai jis žino vieną: jam blogai. Kai blogai būna visiems ar daugumai, toks žmogus valandą kitą gali pasirodyti esąs orakulas. Bet kadangi jam blogai nuolat (tokia savyjauta kuriančiam žmogui natūrali), tai, pakalbėjęs ilgiau, jis gali tapti net politiku, gauti valdžios. Ir prisišaukti nelaimę tiek sau, tiek kitiems. Ypač tas, kurio dievas - valdžios idėja. O valdžios idėja Lietuvoje slankioja nelyginant komunizmo šmėkla devynioliktojo šimtmečio Europoje¹⁶.

Kaip ne visos žmogaus vienišiaus pranašystės turi tolerantišką pagrindą, taip ir jo paties teorinė ar ideologinė sistema turi savo nepagrįstų teiginių. Dėl to sakoma, kad kiekviena socialinė teorija susideda ne tik iš rišlios struktūrinių sąvokų visumos, bet turi ir savo “liekamąsias sąvokas”. Tai problemiški klausimai, kai kuriais atžvilgiais abejotini teiginiai ir sąvokos, kurias atitinkamos sistemos kūrėjas privalo nuolat peržiūrėti, suprantama, jeigu turi bent truputėlį paprasto žmogaus savybių – iš mąstymo aukštybių pažvelgti į pakankamai sudėtingą tikrovę. A. Juozaičio ir jo teorijų atveju šios liekamosios sąvokos yra tam tikri juodos/baltos ir baltos/juodos spalvos regėjimai, taip pat pseudoromantinės mistikos pradai, kurie žavingai blykstelį jam pasitelkus retorinės saviginos metodą.

Pagaliau imkime paprastą ir žemišką pavyzdį. Vienas ekspertas, paklaustas, ar jis išvelgęs, galbūt pajautęs mistišką A. Juozaičio retorikos elementus, retoriškai ir atsakė: “Bet veikia!” Gal ir taip. Tačiau teisingesnis, rodos, yra toks teiginys: Lietuvoje vis mažiau slankioja įvairiausių pavidalų šmėklos, nes čia vis labiau krinta į akis, kad *veikia mašinos*, o žmonės – interpretuoja.

Ir dar vienos problemos aptarimas. Šitaip būtų išvengta tam tikro nenuoseklumo. Apskritai paėmus, tiek aukštosios – raštingosios ir ideologinės – kultūros, tiek žemosios – šnekamosios kalbos ir sveiko proto – kultūros atstovai tarsi privalėtų turėti savo pirmtakus iš ankstesnių intelektualų arba paprastuolių kartų. Kiekviena karta arba atsiranda

iš ankstesnės kartos užuomazgos, arba savo valios pastangomis sukuria pačią save iš pradmeninės “klaidinančios sąmonės” (šios XIX a. intelektualų sąvokos pačios įvairiausios lytys tebegyvuoja ir šiandieną) iščių. Šiaip ar taip, visi mes, nūdienos nacionalistai (jeigu priimsime ankstesnę prielaidą), tiesiog privalome turėti tam tikrą tęstinumo pradą, liaudiškai tariant, bambas. Mat šiuo klausimu ir mums, ir apskritai bet kuriai šiuolaikinei visuomenei be galo svarbu rasti atskaitos tašką (istorinį, filosofinį, ideologinį), kuris suteiktų galimybę bent kiek aiškiau atsakyti į klausimą: kas buvo pirmoji/pirmasis, turėję minėtąjį lietuvišką pradą, bambą? Priešingu atveju, galbūt mes visi esame vadinamojo “nacionalistinio išgalvojimo” padarinys!?

Pripažįstant, kad klausimas pernelyg sudėtingas (nors iš pirmo žvilgsnio – tarsi valiūkiška išdaiga), iš karto reikia pasakyti – čia siekiama tik patikslinti sudėtinę problemą.

A. Bumblauskas, kalbėdamas apie naujosios istorinės didaktikos, kuri turėtų laiduoti gyvus istorinės žinijos santykius su istorine sąmone, sampratą, atkreipia dėmesį į tai, kad, tiriant senuosius raštus, iki šiol šaltinio informacija neskiriama nuo tos informacijos, kuri egzistuoja už šaltinio ribų. Kyla ne vienas problemiškas klausimas. Pavyzdžiui, kodėl žymus lenkų kontrreformacijos veikėjas Stanislovas Hozijus, kuris reaguodavo į subtiliausias reformacijos apraiškas Lenkijoje, visiškai neužsimena apie Kulviečio mokyklą (aptariamuoju metu Hozijus gyveno Vilniuje)? A. Kulviečio sukurtas kultūrinis modelis buvo vienas iš penkių: “Taigi turime labai margą etnokultūrinį (o kur dar etnokonfesinis?) LDK XVI a. visuomenės paveikslą. Tai būtų gera dirva dar vienam didaktiniam aspektui. Šiuolaikinės didaktikos požiūriu visuomenei reikia pateikti šaltinius, prieštaraujančius vienas kitam: tik tai gali leisti šiuolaikinėms etnokultūrinėms grupėms identifikuoti savo pozicijas ir geriau suprasti vienai kitą”¹⁷. Kada buvo padaryti pirmieji lietuviški įrašai?.. parašytas pirmasis laiškas, pirmasis publicistinis veikalas? Lygiai taip pat svarstyti pirmojo lietuviško “pradmenų” problema. Jeigu nuo gudų kalba kurtos kultūros programos pirmasis atsiribojo Mykolas Lietuvis, ryžtingai taręs, kad mums, lietuviams, kilusiems iš italų, kurie vėliau vadinosi litalais, o dar vėliau gavo lietuvių vardą, maskvėnų mokslas neturi nieko senoviška ir negali žadinti dorybingumo, tai susidaro pradinis išpūdis (laikantis esminio kriterijaus – sąmoningo aukštosios rašto kultūros diegimo), kad būtent šitas žmogus ir galėjęs turėti pirmąjį lietuvišką bambą.

Tačiau *bamba* arba *pradmuo* – tai lietuviškosios savimonės simbolinių reiškinių įrašai arba galimos jų užuomazgos. Jų esama ir daugiau. Turime pasakyti, kad apskritai šioji problema yra bemaž pagrindinis klausimas, dėl kurio labiausiai nesutaria nacionalizmo tyrinėtojai visame pasaulyje. Būtent E. Gellneris, kuris priskiria save vadinamiesiems “modernistams” (pastarųjų nuomone, nacionalizmo pasaulis buvo sukurtas maždaug XVIII a. pabaigoje, o todėl visa tai, kas įvyko anksčiau, nedaug kuo gali padėti sprendžiant aptariamą problemą, – tai esąs savitų moderniųjų sąlygų – ankstyvosios industrializacijos ir socialinio mobilumo, sparčiai plintančio raštingumo bei išsilavinimo ir pan. – padarinys), atsakydamas į savo garsaus mokinio A. D. Smitho pastabą, kad jis išdėstęs “tik pusę tikrosios nacionalizmo istorijos” – tautos, A. D. Smitho teigimu, be sąmoningų žmonių kūrybos ir planavimo pastangų taip pat yra tradicijos, paveldo ir kartų perimamumo socialiniai ryšiai – ir suformulavo minėtą “bambos problemą”:

Kokia įrodymo forma galėtų būti veiksminga, jei norime nustatyti praeities tikrumą? Daugelis jūsų galbūt prisimena atvejį, kai Bertrandas Russelas paklausė, slėpdamas šypseną, iš kur mes žinome, kad pasaulis nebuvo sukurtas prieš penkias minutes drauge su visa atmintimi. Taigi iš kur jūs žinote? Gali būti taip, kad jis buvo sukurtas. Ar esama įrodymų? Kita šio ginčo forma – tai nesutarimas tarp tų, kurie į pirmą vietą iškelia tautos kūrimo koncepciją, ir tų, kurie kalba apie tolygią jos raidą. Ar žmonija buvo sukurta drauge su Adomu, ar ji palengva išsivystė?

Tuo kartu, kai vyko diskusija dėl įrodomumo, po draug iškilo itin jautrus ir savitas klausimas: ar Adomas turėjo bambą, ar visai neturėjo jos? Tai yra keratinis klausimas¹⁸.

Tai ypač keblus klausimas ir į jį atsakydami vienos mokslo šakos atstovai tikriausiai būtų vienašališki. Toji problema anaip tol nėra kurios nors disciplinos privilegijuota sfera. Tai yra filosofinis klausimas pačia savo prigimtimi ir galbūt niekada neišsprendžiamas klausimas, tačiau žadinantis vaizduotę ir reikalaujantis vis didesnio tikslumo.

Pavienių, kaip visumos dar neišvysturiuotų, Lietuvos “modernistų” požiūrį labai aiškiai įvardija A. Šliogeris:

O kaipgi modernioji Lietuva? Kas buvo jos tėvai ikūrėjai? Kaip atsirado ji? Visų pirma reikia pasakyti, kad tarp didžiųjų kunigaikščių Lietuvos ir moderniosios Lietuvos nesama *jokio* – nei tiesioginio, nei netiesioginio – perimamumo, net ryšio. Ieškoti moderniosios Lietuvos šaknų Gedimino ar Vytauto epochoje – tai tas pat, kas numirėlio palaikuose ieškoti

gyvos tvaskančios širdies, ko, beje, irgi nepasakysi apie normalias istorines tautas ir valstybes¹⁹.

Viena vertus, hegeliška “istorinės tautos” samprata (kuri ne tik aprėpė, bet ir tapatino analitiškai skirtingas visumas – tautą, valstybę, visuomenę) neišlaikė XIX–XX a. istorijos empirinio patikrinimo. Kita vertus, šiandienos “normalios istorinės tautos” pakankamai dažnai (bent jau ne mažiau kaip mes) iš numirėlio laiko į dabartį – kaip svarbų visuomenės egzistavimo komponentą, t.y. simbolinį ritualą – perkelia gyvą tvaskančią širdį. Nepaisant istorinių tautų politinėje kasdienybėje įsigalėjusios nepertraukiamo tęstinumo idėjos, patys Vakarų intelektualai ne visada priima šią nuomonę už gryną pinigą. E. Weberio teigimu, dauguma Prancūzijos valstiečių tik XX a. pradžioje buvo įtraukti į paslankią ir dinamišką modernybės sferą ir tik tada įgijo tautinio tapatumo reikšmes – neatskiriamą šiuolaikinio žmogaus šešėlį²⁰. Ką ir kalbėti apie XVIII amžių, kurį J. J. Rousseau ir iš dalies Ch. Montesquieu įvardijo kaip kosmopolitinį pačia savo dvasia...

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad A. Šliogeris turi mintyse *politinę* kalbą, kurią dėl nepaaiškinamų priežasčių tapatina su *kultūros* – raštingųjų, inteligentų, kultūrininkų (bet ne “liaudies”) – kalba. Šiaip ar taip, iškyla ta pati politinio-rašytinio pradmenų problema. Kas *pirmasis* ir kada...? Čia įvardijimas priklauso nuo to, kokį kriterijų pasirinksi. Šiuo aspektu istorikas R. Vėbra pagrįstai pažymi:

Teorinėje-probleminėje straipsnio pabaigoje turime atsakyti į klausimą: kada atsirado lietuvių tauta? Dalis istorikų teoretikų teigia, jog ji atsirado tuomet, kai šalia valstiečių, liaudies išsikristalizavo ponai. Filosofai mąstytojai tvirtina: tuomet, kai atsirado valstybė.

Pastebėsime, kad žodis “ponai” – tai bendrinė sąvoka, nenusakanti kiekybės. Štai todėl ir kyla problema: kiek reikia liaudžių turėti ponų, kad ji galėtų vadintis tauta: vieno, dviejų ar trijų ponų? Lygiai tokia pat situacija ir su antrąja versija. Kada gentys tampa tauta? Ar vos pasirašius politinės nepriklausomybės aktą, ar tik nuo to akto paskelbimo spaudoje momento, ar po vienos, dviejų ar trijų dienų? Toksai greitas genčių pavirtimo tauta ir valstybe fenomenas tikrai labai panašus į stebuklingą kiekybės pavirtimo nauja kokybe šuolį²¹.

Peršasi klausimas: kokių simbolių ir tapatumo reiškinių ieškojo pradmeninis lietuvis(-ė) ir ką gi pasirinkti mums – modernizmą ir sąmoningumo vaizduotės šuolį ar tęstinumo saitų metmenis? Ką iškelti į pirmą vietą: estetinę baltos/juodos, juodos/baltos spalvų viziją ar sudėtingos istorinės tikrovės veiksmų unikalų sąlytį?

¹ Be kitų dalykų, svarbu neužmiršti įgudusių ir sumanių nacionalizmo (itin sudėtingo reiškinių – visai neatsitiktinai per pastarąjį dešimtmetį pasirodo vis daugiau ir vis brandesnių darbų šia tema) tyrinėtojų patarimų ir ypač šio taiklaus nurodymo: “Gal tai intelektualo pasipūtimas ir malonumas galvojant, kad iš tikrųjų visuomeninę santvarką ir istorijos kryptis reguliuoja jo paties įrankiai, t.y. idėjos?” (Ernestas Gellneris).

A. Šliogeris, teoriškai apibrėždamas išankstinio kalbos (šiuo atveju ideologinio-utopinio-nacionalistinio) projekto įgyvendinimą, tikslumo požiūriu pagrįstai, kiek galima spręsti iš pavienių panašaus pobūdžio socialinių judėjimų Rytų Europoje, eina prie svarbiausio dalyko. Nacionalizmą (mūsų nuomone, tik su kai kuriomis išlygomis galima sakyti – ir tautą) sukuria sąmoningo veiksmo, sąmoningos valios ir sąmoningo ryžto ištekliai. Išsilavinimas kartu su uolumu kovojant už bendrą reikalą yra lemiamas veiksnys, – teigia Anthony D. Smithas, vienu ir tuo pačiu metu pabrėždamas, kad nacionalizmo paprastumas daro jį lankstesnį ir prieinamesnį, ypač sprendžiant inteligentijos tapatumo krizę: “Nacionalistinis šios krizės sprendimas yra aiškus ir veiksmingas. Žmogus gali atgauti savo tapatumą tik solidarizuodamasis su bendruomene. Jis turi atrasti savyje savo “tautinės” prigimties giliąsias šaknis ir saitus. Jis turi jas pripažinti, jeigu nori atgauti savo vidinę harmoniją. Tik tada jis gali surasti tikrąją savo paskirtį ir vėl žengti pakelta galva tarp savų žmonių”²².

Viską sudėję, galėtume pasakyti, kad valingas veiksmas yra žmogaus tapatumo reikšmių ieškojimas ir *socialinio “aš”* atradimas bet kurioje žmogaus biografijos ir išorinių aplinkybių sąlyčio situacijoje. Vis dėlto pagrečiui pridursime, kad visuomenės ir jos raidos etapų kritika yra tikslų nuorodų paisymas – kad ir koks kilnus sąmonės srautas mus iškeltų į “politinių raštininkų” lygmens aukštumas, kai, pavyzdžiui, drauge su Šliogeriu ir Herakleitu tariame: “Vienas, jei tik jis labai geras, man atstoja dešimt tūkstančių”. Aksioma yra tai, kad *atsitiktinumas* išties yra niekam neprilygstama ir žavinga istorijos akimirka – tai laikas, kai žmogus, kaip savo profesiją pakankamai gerai įvaldęs iešmininkas, gali sąmoningai perkelti istorijos bėgius norima kryptimi. Antra vertus, esama ir objektyvių arba struktūrinių suvaržymų, kuriems taip pat derėtų skirti daugiau dėmesio.

Kalbant apie A. Šliogerio išdėstytus faktus ir prielaidas, pirmiausia reikia pasakyti, kad istorikai, rodos, tikrai nėra abejingi “tai tikrajai keliasdešimties XIX a. pabaigos inteligentų didybei”. Ir, be to, šioji *didybė* istorikui negali būti mokslinė prielai-

da, žinoma, jeigu jis siekia kiek įmanoma objektyviau paaiškinti tiriamą reiškinį. Antra, jeigu jau priimama “modernistų” prielaida, kad *nacionalizmo idėja* susiformuoja pirmiausia Vakarų Europoje tik XVIII a. pabaigoje, kuri tuo laikotarpiu, kaip ir iki tol, dar yra iš pagrindų kosmopolitiška pačia savo jausena (be abejo, jei netapatinsime dviejų analitinių visumų – *tautos* ir *valstybės*), tai lyginamasis principas kalbant apie tautas ir nacionalizmą taikytinas tik aptariamajam istorijos laikotarpiui. Dėl šios priežasties Viduramžių Prancūzijos (nerandame nieko bendra tarp Ile de France gyventojų ir Akvitanijos ar Burgundijos gyventojų, kurie jautė stiprią antipatiją ir panieką vieni kitiems, ir tik veiksmi valios raiška 1789-aisiais metais padėjo pamatus prancūzų tautai) ar Naujųjų amžių Vokietijos (ar čia turima mintyse Bismarko Vokietija, nes tam tikra prasme tai galėtų būti ir Habsburgų Austrija, kuri turėjo tokių planų – dėl Vokietijos suvienijimo varžytis su Prūsija?) pavyzdžiai paprasčiausiai negalioja.

Trečia, tai, kad modernioji Lietuva atsirado iš kalbos (“beveik be išlygų, vien iš kalbos”) nėra toks jau unikalus atsiradimas. Pastaroji ypatybė taikytina beveik visam aptariamojo laikotarpio Rytų Vidurio Europos regionui. Tuokart čia visur formavosi ir literatūrinės kalbos. Ketvirta, Skandinavijos “istorinių tautų” pavyzdys galioja tik iš dalies. Po 1814 m. ekonominės ir finansinės krizės Norvegijoje valstiečiai kaltino pirklius ir oficialiuosius pareigūnus, kurie ragino atsiskirti nuo Danijos. Pastangos suvaldyti “nepatriotinę” valstiečių sąjūdį buvo bevaisės. Pridurtina, kad 1830 m. kalbiniam ir kultūriniam sąjūdžiui iš esmės prireikė valstietijos paramos. Taigi pastarasis atvejis nėra besąlygiškai iš “istorinio gyvenimo tradicijos” (politikos, ekonomikos, teisės, kultūros institutų) išaugęs “tautos” modelis²³.

Penkta, LDK buvo įleidusi šaknis ne į lietuvių, ne į lenkų, ne į gudų, ne į ukrainiečių etnosą, bet į politinę bajorų “tautą”. Tai nėra tas pat, ką laikytume lenkų “liaudimi”. Šia prasme už *Żečpospolitos* egzistavo ne tik lietuvių, bet ir lenkų tauta.

Laikantis anksčiau išdėstyto požiūrio į struktūrinių veiksmų svarbą, reikėtų paklausti: kodėl lietuvių nacionalizmas chronologiškai atsirado vėliau negu estų ir latvių nacionalizmas? Visi nacionalizmo tyrinėtojai bemaž sutaria, kad tai yra *miesto* reiškinys. Ir kaip ideologinio projekto užuomazga, tiesiogiai susijusi su inteligentijos krize, ir kaip pagrindas atsirasti *socialiniam konfliktui* tarp etniškai nevienalyčių kaimo ir miesto gyventojų. Tiek estų, tiek latvių pirmosios dainų šventės, kurios buvo tautinio išsivadavimo sąjūdžio sudedamoji dalis, vyko taip

pat miestuose. Ir procentiniu atžvilgiu minėtose visuo-menėse didesnis įvairių (ne tik „laisvųjų“) profesijų (pvz., miesteliuose dirbančių mokytojų) žmonių skaičius.

Lietuvoje politinės strategijos tikslai ir uždaviniai buvo glaudžiai susiję su miesto/kaimo etnine konkurencija dėl palankių ekonominių galimybių. Atsirado aštri konkurencija ir netgi konfliktas dėl palankių socialinių ir ekonominių *padėčių* savo etninės grupės nariams. Tiek inteligentija, kuri patiria minėtą krizę, tiek į miestą atėję valstiečiai pradeda suvokti savo bendruosius interesus. Dėl šios priežasties atsiranda ir vadinamasis ekonominis antisemitizmas, kuris aprėpė daugelį Rytų Europos regionų. Istorikų teigimu, nuo periodinės spaudos pradžios socialiniai-ekonominiai siekimai ir reikalavimai buvo reiškiami nuolatos. Be to, aptariamojo laikotarpio bendruomenės simbolinės socialinio solidarumo reikšmės sietinos tiek su kalba, tiek su religija. Tautinė savimonė pradeda reikštis konfesinėmis formomis, plėtojantis kovai dėl lietuvių kalbos įvedimo bažnyčiose.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tautos sudarymo procesas yra *socialinis*, o ne *herojiško individualizmo* reiškinys. Sociologiniu požiūriu nesuklystume teigdami, kad galimas ne tik *kunigaikščių*, bet ir *šiuolaikinio raštininko* kultas. Psichologiniu požiūriu visiško pertrūkio tarp archajiškos Lietuvos ir moderniosios Lietuvos postuluojuama priežastis gali būti ir *individualaus herojaus* išaukštinimas – šiuolaikinės intelektualų kultūros narcisizmas. Ir ne tik intelektualų. Galėtume netgi spėti, jog tai savitas būdas viešai išreikšti gerai žinomą XIX a. lietuvių inteligentų saviniekos jausmą – V. Kudirkai buvo gėda kalbėti su tėvu lietuviškai. Reikšmingų įvykių visuomenėje metu kartkarčiais jaučiamas polinkis „pulti kryžiumi“ Katedros aikštėje. Juk saviplaka ir savinieka minėtu atveju įgyvendinama ne vienuolyno celėje, bet visų potencialių žiūrovų akivaizdoje! Dėl šios priežasties ji darosi dar reikšmingesnė.

Jau minėta, kad yra *dvi* nacionalizmo ir tautų istorijos pusės. Visai akivaizdu, kad žmonės sieja tiek kolektyvinę atmintis, paveldas ir mitologija (ar

galima visuomenė kaip santykinai rišli, gyvybinga ir veiksminga visuma be visų šių dalykų?), tiek sąmoningumo istorijos pertrūkis. Vargu ar verta aistruališkai šlietis tik prie vienos arba tik prie kitos nuomonės, suprantama, jei geranoriškai žvelgiame į savo visuomenės ateitį ir nenorime diegti stereotipų bei prietarų – dviašmenių šešėlių.

Į akis krinta viena itin ryški detalė – ne kartą minimas „visiškas pertrūkis“ iš pirmo žvilgsnio yra nepriekaištingas istorijos faktas kalbant apie esminį *politinio substrato* pasikeitimą. Bet įdomiausia, kad tokių faktų būta ir visai neseniai, kai karinės ir ideologinės prievartos letenomis blokštas į nežinomybės ir užmaršties žemę lietuvis, kuris anksčiau gyveno „gentinio substrato“ aplinkoje – paprastoje *kaimo* gryčioje, vėliau sąmoningai sugrįžo į *miestą*. Nors galbūt jis daug ko nesuprato tuomet ir nesupranta dabar, betgi vis tiek neprarado bendrosios kolektyvinės atminties. Nes būtent atminties sąsajomis grindžiama gyvenimo tvarka: jei nori būti užmirštas, pats užmiršk!

Vietos patyrimas kyla iš jausmo, kad dabartis aprėpia ir *tuos*, kurių čia šikart nėra. Tiek socialinės geografijos, tiek istorijos požiūriu! Apie tai įtaigiai kalba Donatas Sauka: „Intelektualus ir emocinis žinojimas, veiksmų ir išgyvenimų patirtis perteikiama iš kartos į kartą specifinės sąveikos rėmuose. Kultūrinė atmintis sukaupę patirtį patikrina, išbarstydama tai, kas atsitiktina, nereikšminga, keisdama sąveikos ryšius, kurių dėka vienos vertybės subanalėja, kitos atrandamos iš naujo”²⁴.

Tai vėl *minties ir vaizduotės šuolis*, kuris peržengia siaurą regimo pasaulio prieraišumą, kad atsakingomis akimis žvelgtume į esamas, buvusias ir būsimas simbolių kaitos reikšmes. Šitai įvairūs socialiniai vaidmenys, nepanašios nuostatos ir skirtingos vertybės atliepia bendrąjį kultūros, kalbos ir kasdienės veiklos supratimą. Juk sąmoningi ir aktyvūs politinio substrato dalyviai neegzistuoja patys savaime ir nėra pakankamai savarankiški – neturi netgi tarpusavio bendravimo priemonių – be atitinkamos kultūros formos. Tai, beje, ir yra minėtasis lietuvis, nuolatos ieškantis tapatumo reikšmių.

Išnašos

¹ Greenfeld L. *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992, p. 3.

² Kohnas H. Nacionalizmo prigimtis. - Filosofija, sociologija, 1991 / 3, p. 100 - 117.

³ Žr.: Smith A. D. *Theories of Nationalism*, Duckworth, London and Southampton: The Camelot Press, 1971.

⁴ Jenkins R. *Rethinking Ethnicity*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1997, p. 13 - 14.

⁵ Gellner E. *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 46.

⁶ Hume D. *Žmogaus proto tyrinėjimas*, Vilnius: Pradai, 1995, p. 32.

- ⁷ Gaučas P. Keletas minčių apie tautos nykimą ir išlikimą. - Kultūros barai, 1997 / 12, p. 3.
- ⁸ Vyžintas A. Tautinės savimonės Lietuvoje yra per mažai. *Apie "kosmopolitinę" Europą ir "nacionalistinę" Lietuvą*. - Kultūros barai, 1997 / 12, p. 7.
- ⁹ Nyka-Niliūnas A. Dienoraščio fragmentai: 1946. - *Metmenys*, 1997 / 72, p. 25.
- ¹⁰ Collins R. *Max Weber: a skeleton key*, Beverly Hills: SAGE Publications, 1986, p. 17.
- ¹¹ Venclova T. Berlyno sienos paunksmėje. - Kultūros barai, 1997 / 10, p. 7 - 8.
- ¹² Anderson B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York: Verso, 1983.
- ¹³ Smith A. D. *Nacionalizmas XX amžiuje*, Vilnius: Pradai, 1994, p. 123 - 124.
- ¹⁴ Juozaitis A. Kad ir kas įvyktų - blogiau nebus. - Lietuvos rytas, 1997 12 27, Nr. 302, p. 7.
- ¹⁵ Rex J. *Race Relations in Sociological Theory*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1970, p. 7 - 8.
- ¹⁶ Cit. iš: Arvydo Juozaičio mintys apie inteligentus ir intelektualus. - *Literatūra ir menas*, 1997 02 15, Nr. 7, p. 2.
- ¹⁷ Bumblauskas A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštai: tarp tyrimo ir didaktikos. - *Literatūra ir menas*, 1997 03 08, Nr. 10, p. 3.
- ¹⁸ Cit. iš: Gellner on Nationalism. - Prospect, 1995 (December), p. 20.
- ¹⁹ Šliogeris A. Mažvydas ir Lietuva. - *Literatūra ir menas*, 1997 02 15, Nr. 7, p. 3.
- ²⁰ Weber E. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France*, Stanford: Stanford University Press, 1976.
- ²¹ Vėbra R. Istorinė tiesa apie XIX a. Lietuvą (Postmodernizmo dvasia). - *Atgimimas*, 1997 04 18, Nr. 16 (431), p. 24.
- ²² Smith A. D. *Nacionalizmas XX amžiuje*, p. 188. Visais šiais aspektais struktūriniai suvaržymai buvo ištis akivaizdūs, nes "labai didelė lietuvių inteligentų dalis (daugiau kaip trečdalis, mokslo, literatūros, meno, medicinos specialistų - net 60 ar daugiau procentų) gyveno ne Lietuvoje". (Vėbra R. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 183 - 184.)
- ²³ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p. 33 - 43.
- ²⁴ Sauka D. Ideologija, kultūra ir absurdo karuselė. - *Metai*, 1995 / 10, p. 126.